

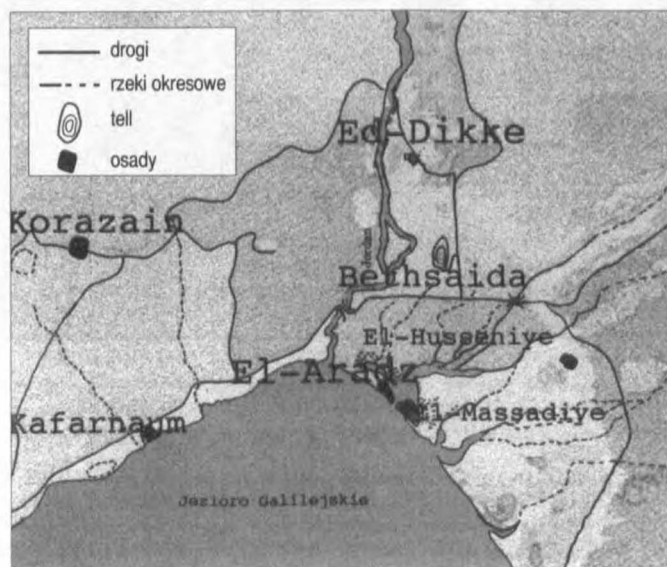
Ilona Skupińska-Løvset

**FRAGMENT FRYZU KAMIENNEGO ZNALEZIONEGO
NA ET-TELL, IZRAEL**

Polska misja archeologiczna rozpoczęła badania wykopaliskowe na Et-Tell w roku 1998. Jest to misja międzyuczelniana, uczestniczą w niej Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego i Uniwersytet Łódzki¹.

Et-Tell w tłumaczeniu na język polski znaczy po prostu wzgórze i w rzeczy samej dominuje ono nad okolicznym terenem.

Et-Tell identyfikowany z biblijną Betsaidą położony jest nad wschodnim brzegiem rzeki Jordan, ok. 2 km na płn. od jeziora Genezaret (ilustr. 1).

Ilustr. 1. Schematyczna mapa terenu. Rys. autorka

¹ Wykopaliskami kieruje międzynarodowe konsorcjum, którego członkami są kierownicy uczestniczących misji.

Szczyt wzgórza wznosi się do 166 m pod poziomem morza, jego podnórze leży na wysokości 195 m pod poziomem morza. Wykopiska prowadzone od roku 1987 przez międzynarodowe konsorcjum uczelni i instytutów naukowych odsłoniły część terenu położonego na samym szczycie i obwiedzionego murami obronnymi. Celem ułatwienia dokumentacji teren podzielono z południa na północ na sektory A, B, C. Wydzielono siedem warstw kulturowych, od wczesnego okresu brązu (3050–2700 p.n.e., warstwa 7) po czasy nowożytnie (warstwa 1). Warstwa 2, która jest datowana na okres od IV w. p.n.e. do II w. n.e. obejmuje cztery podokresy osadnicze². Osadnictwo warstwy 2 stwierdzono na całej powierzchni wzgórza; były to budowle zarówno o charakterze publicznym, jak i domostwa prywatne.

Ilustr. 2. Nadproże odkryte w Et-Tell. Fot. autorka

Przedmiotem badań misji polskiej jest tzw. świątynia kultu cesarskiego, budowla należąca do warstwy drugiej, hellenistyczno-rzymskiej. Budowla jest położona w najwyższym punkcie badanej warstwy na tarasie powstałym przez wyrównanie gruzowiska pokrywającego północno-zachodnią część pomieszczeń przyległych do bramy miejskiej z okresu żelaza. Teren ten miał

² *Bethsaida Excavations Project*, Vol. 1, eds. R. Arav, R. A. Freund, Thomas Jefferson University Press 1995, s. 6, (dalej Bethsaida I); tamże, Vol. 2, Truman State University Press 1999, (dalej Bethsaida II).

tradycję miejsca kultowego³. Z budowlą tą wiąże się poniżej opisany fryz (ilustr. 2) chociaż okoliczności jego znalezienia nie są jasne⁴. Być może był on zauważony już pod koniec XIX wieku⁵.

PRZYCZYNY SZCZĄTKOWOŚCI ZACHOWANIA DEKORACJI ARCHITEKTONICZNEJ NA ET-TELL

Fryz jest jednym z niewielu zachowanych fragmentów dekoracji architektonicznej. Należy tu nadmienić, że skromność znalezisk tego rodzaju na Et-Tell jest faktem zastanawiającym. Betsaida stała się fundacją typu *polis* za czasów tetrarchy Filipa, o którym to fakcie informuje Józef Flawiusz. Fundacje typu *polis* są z reguły wyposażone w budynki użyteczności publicznej jak świątynia, agora czy teatr, które to budynki są zdobione na sposób hellenistyczny. Takich budowli dotąd nie zidentyfikowano na Et-Tell. Być może jednak budowla, którą odsłaniamy pełniła funkcję publiczną.

Analizując przyczyny trudności, na jakie napotykamy przy pewnej identyfikacji takich budowli należy wziąć pod uwagę specyfikę zachowania warstwy wierzchniej akropolu. Wykopaliska wykazały, że założone tu w czasach nowożytnych cmentarzysko beduinów plemienia el-Tallawije zawiera groby skrzynkowe, w skład których wchodzi obrobione kwadry bazaltowe, które mogły pochodzić z zdewastowanych budowli publicznych okresu hellenistycznego czy rzymskiego. Z powierzchni akropolu pochodzą też obrobione bloki wapienne. Można przypuszczać, że pochodzą one z ruin, czy z rozbiórki budowli antycznych⁶.

Stosunkowo liczne osadnictwo stwierdzono na terenie Golanu w okresie późnego cesarstwa i późnego antyku. Było to głównie osadnictwo żydowskie. Nowe osady budowano często z materiałów zalegających ruiny osad rzymskich⁷. Osadnictwo arabskie również stosowało takie praktyki, jak wyżej

³ Tradycyjny kult semicki przy bramie miejskiej został udokumentowany przez odkrycia stel i bamy. Porównaj I. Skupińska-Løvset, *Wyniki badań w Et-Tell/Betsaidzie*, [w:] *The Results of the Excavations at Et-Tell, Roman Bethsaida. The Cult Site at the Gate*, [w:] *The Orient and the Aegean. Papers presented at the Warsaw Symposium, 9 the April 1999*, Wyd. Warsaw University, Institute of Archaeology, Warsaw 2003, s. 131–142.

⁴ W wyniku umowy zawartej między członkami konsorcjum kierującego wykopaliskami w Betsaidzie, opracowanie dekorowanych zabytków architektonicznych przypadło autorce tego artykułu. Fragment fryzu, poniżej omówiony, stanowi jeden z najbardziej interesujących zabytków tego typu i dlatego zasługuje na szybką prezentację naukową.

⁵ Betsaida, II, s. 22, oraz przyp. 3, s. 109.

⁶ I. Skupińska-Løvset, *Polskie wykopaliska w Betsaidzie*, [w:] *Archaeologia et Historia, Księga jubileuszowa dedykowana Pani Profesor Romanie Barnycz-Gupieńcowej*, Wyd. UŁ, Łódź 2000, s. 25–35.

⁷ Do konkluzji, że tympanom znaleziony w miejscowości Korazain pochodzi ze zniszczonej świątyni Betsaidy doszedł Rami Arav w: R. Arav, *New Testament Archaeology and the case*

wspomniano. Wzmianki w literaturze XIX i XX w. uczą ponadto, że w czasach nowożytnych istniał szeroko zakrojony handel antyczną dekoracją architektoniczną, a prospekcja archeologiczna okolicznych osad unaocznia, jak wiele kolumn i fryzów typu grecko-rzymskiego zdobi domy i ogrody współczesnych mieszkańców terenów okalających jezioro Genezaret.

XIX i XX-WIECZNA PROSPEKCJA OSAD NAD PÓŁNOCNYM BRZEGIEM JEZIORA GENEZARET

Zarówno Et-Tell, jak i tereny do niego przyległe były w XIX w. gęściej zasiedlone. Było to osadnictwo przedarabskie i arabskie, często okresowe. Podróżnik angielski Oliphant opisał niewielką osadę beduinów usadowioną na Et-Tell⁸. (ilustr. 1). Według niego, tereny wokół ujścia rzeki Jordan były gęsto zaludnione. Wymienione zostały osady: w El-Aradż, w odległości pół mili od Jordanu i jednej mili na południe od Et-Tell, gdzie stwierdzono fundamenty budowli wzniesione z obrobionych i nieobrobionych bloków bazaltowych, prawdopodobnie datowanej do okresu rzymskiego, w Ed Dikkih/Ed Dikke, w odległości jednej mili na północ od Et-Tell, gdzie zarejestrowano kilka skromnych domostw (*huts*) arabskich i większą liczbę zabytków architektury antycznej, w tym dekorowane gzymsy, tympana, głowice korynckie, wizerunki Wiktorii. Z motywów dekorujących wymieniony został jajownik, esowate woluty, spirale, meander, rozety, kiście winogron. Oliphant dopatruje się tu ruin synagogi. Podana też została wiadomość, że obecni mieszkańcy poszukują dekorowanych kamieni celem ich spieniężenia.

Umm-el Adżadż (Umm-el Ajaj) znajdujący się wówczas jedną milę na wschód od Et-Tell, zawierał według autora kilka domostw, lecz nic interesującego.

El-Hasaniyeh, położone pół mili na wschód od Adżadż było przedstawione w wyżej wymienionej publikacji jako ważne centrum, zamieszkałe przez większą liczbę ludności. Dobrze widoczne były tu dwa poziomy użytkowania budowli większych rozmiarów. Znalezione dekorowane fragmenty entablatury, kolumny, piedestały, gzymsy.

Bardzo blisko położone było Mesaidije (Mesaidiyeh), lecz autor nie podaje żadnych danych dotyczących tego stanowiska.

Przy ujściu wadi (ładi) Szukeijif (Wadi Shukeiyif) do jeziora Genezaret w miejscu zwanym el-Akib zarejestrowane zostało gruzowisko bazaltowe

of Bethsaida, [w:] *Das Ende der Tage und die Gegenwart des Heils. Festschrift für Heinz-Wolfgang Kuhn zum 65. Geburtstag*, eds. M. Becker, W. Fenske, Leiden, Boston, Köln 1999, s. 87.

⁸ L. Oliphant, *A trip to the north-east of Lake Tiberias in Jaulan*, [w:] *Across the Jordan, being an exploration of part of Hauran*, ed. S. Schumacher, London 1889, s. 244 „a little over a mile north [od El-Aradż przyp. autorki] small native village”.

(heaps of basaltic stones), podobnie jak w przypadku miejsca zwanego el-Adeseh, położonego 3 mile w górę delty Wadi Es Samak. Nad tymże wadi zarejestrowano przy miejscu zwanym Ain Esfera duże nagromadzenie obrobionych bloków bazaltowych.

El Al opisane jest jako największa w okolicy osada położona na starożytnych ruinach. Zarejestrowano tu rzeźby bazaltowe, jak postać kobiecą w trzech częściach, z lewą ręką dotykającą kołczan, chyba Artemis, oraz fragmenty architektury. Wiele domostw arabskiej starszyny, opisywanych przez Oliphanta, zbudowanych było z fragmentów architektury antycznej.

Następnie opisywał Oliphant tereny bardziej odległe fortecę Saracenów w Khisfin, pole dolmenowe zawierające ok. 20 tych zabytków, miejsce zwane Kasr Berdawil, czyli Zamek Baldwina, a w dolinie wadi rozległe pole ruin zwane Umm Kanatir, czyli "Miejsce z łukami"⁹.

Badania terenowe na wymienionych terenach podjęte zostały po roku 1967¹⁰. Najwięcej uwagi skupiono na rejestracji ruin starożytnych synagog. Dane opublikowane w 1994 r. wymieniają na obszarze bezpośrednio na północ od jeziora Genezaret istnienie rzymskich lub późniejszych synagog w miejscowościach: Arbela, H. Veradim (= Khirbet Wadi el Hammam), H. Amudim (= Khirbet el Amud), H. Kur (= Khirbet Kair Kur), Chorazain, Kafamaum, Betsaida, Ed Dikke, H. Rafld, Jaraba, Dardara, el Aksanija, Batra, Gamala (= es Salam), H. Hoha, H. Kanef, Deir Aziz, Umm et Kanatir. Kościoły wymienione są w Magdala, Heptapegon, Kafarnaum, Chossia i Hippios (kościół metropolitalny)¹¹.

FRAGMENT NADPROŻA

Jak wynika z poprzednich rozważań fragmenty architektoniczne były na omawianym terenie artykułem chętnie i często użytkowanym w coraz to nowym kontekście historycznym i funkcjonalnym. Wynika też z powyższego, że liczba ich była stosunkowo duża i że ich miejsce pierwszego użytkowania jest często niemożliwe do ustalenia. Tak też się miało w przypadku omawianego fryzu. Według zapisów dokonanych podczas wykopalisk, znaleziony on został na terenie akropolis Betsaidy, lecz dokładne miejsce i data

⁹ Tamże, s. 243 – 261, mapa przy artykule G. Schumachera *Ergebnisse meiner Reise durch Hauran*, „Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins” 1893, H. 16, s. 153–170.

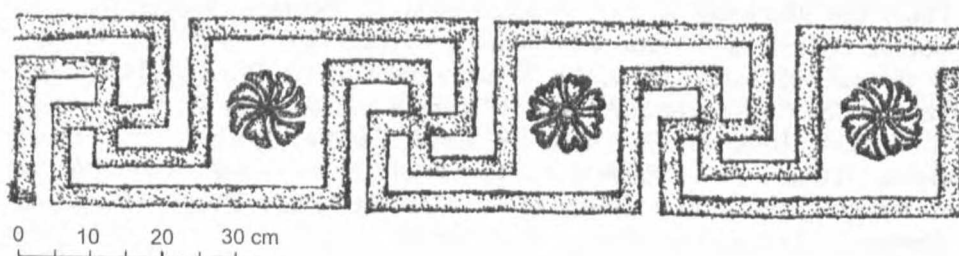
¹⁰ Zasłużyła się tu Claire Epstein i Mendel Nun, niektóre zabytki zostały przewiezione do lapidarium pod gołym niebem w kibucu Ein Gev. Zev Ma'oz zgromadził zabytki w Muzeum Wzgórz Golan w Kacrin.

¹¹ *Tabula Imperii Romani Judea Palaestina. Maps and Gazetteer*, eds. Y. Tsafir, L. Di Segni, J. Green, Jerusalem 1994. Mapy w skali 1 : 400 000. Porównać też warto: *Judea, Samaria and the Golan. Archeological Survey 1967–1968*, ed. M. Kahavi, Jerusalem 1972 (w jęz. hebrajskim).

znaleziska nie zostały zanotowane¹². Przemieszczany był wielokrotnie, dziś znajduje się niedaleko północnego wejścia na teren wykopalisk¹³.

Jest to blok bazaltowy (ilustr. 2), prostokątny w przekroju, niekompletnie zachowany. Odtrąconą jest prawa część fryzu, mniejsze ubytki zarejestrować można na obrzeżu, dekoracja reliefowa jest miejscami uszkodzona. Wymiary bloku są następujące: długość – 105,5 cm oraz 83 cm, wysokość – 38 cm oraz 36,6 cm, głębokość waha się w granicach 46 cm do 36,5 cm.

Na podstawie kształtu i dekoracji blok identyfikować można jako nadproże. Strona przednia nadproża została bardzo starannie dekorowana. Dekoracja składa się z motywu krzyżującego się meandra połączonego z motywem siedmiolistnego kwiatu, przedstawionego frontalnie w spoczynku i w ruchu wokół własnej osi, tzw. *whirling blossom* (ilustr. 3). Prawdopodobnie kwiaty, ten w spoczynku, i ten w ruchu, następowały rytmicznie po sobie.

Ilustr. 3. Motyw meandra z nadproża odkrytego w Et-Tell. Rys. autorka

Meander ma następujące wymiary ramion: 13, 18 i 36 cm, średnica kwiatów waha się w granicach 10,5–11 cm. Wszystkie proste wstęgi mają szerokość od 2,2 do 2,8 cm. Głębokość ornamentu jest średnio równa 2 mm. Taka głębokość pozwala określić relief jako płaski. Płaski, starannie wykonany relief o prostym, rytmicznym układzie wskazywałby na stosunkowo wczesny okres produkcji, analogie z terenu miasta Rzymu sugerowałyby okres augustejski. Staranność opracowania uzewnętrznia się też w stosunkowo gładkiej powierzchni kamienia. Bazalt zwykle nie jest polerowany i tak też jest w przypadku omawianego tu nadproża. Jednak ślady pozostawione po wstępnej obróbce są ujednolicone przez użycie dłuta płaskiego z ostrzem zębato naciętym tzw. gradziny, którego użycie nadaje bazaltowi odpowiednio chropowatą fakturę. Pozostawione zagłębienia mają niewielką głębokość.

¹² Porównaj przyp. 5.

¹³ I. Skupińska-Løvset, *Polskie wykopaliska w biblijnej Bethsaidzie*, „Kronika UŁ” 1998, nr 5 (52), s. 18–19, fotografia.

Podobną do starożytnej technikę obróbki kamienia zarejestrowałam przy zwiedzaniu prac rekonstrukcyjnych Khanu w Sydonie na początku lat 90. XX w. (ilustr. 4).

Ilustr. 4. Rzemieślnicy rekonstruują Khan w Sydonie posługując się różnie kalibrowaną gradzią. Fot. autorka, 2 października 1994

MOTYW MEANDRA W ARCHITEKTURZE GRECKIEJ I RZYMSKIEJ

Motyw meandra odkryty na fragmencie nadproża z Et-Tell nie jest ornamentem rodzimym dla Palestyny. Jest on najprawdopodobniej efektem dyfuzji kulturowej i dotarł tu z zachodu. Motyw meandra nierozłącznie wiąże się z Grecją. Począwszy od okresu geometrycznego, wszedł on do zasobów ornamentyki wazowej, płyt terakotowych, koroplastyki, drobnej plastyki i tkactwa. W architekturze kamiennej występuje meander raczej rzadko przed okresem hellenistycznym. Wiąże się raczej z architekturą Azji Mniejszej. Tak zwany sarkofag Aleksandra Wielkiego¹⁴, znaleziony w Sydonie,

¹⁴ Znajduje się on w miejscu architravu, nie fryzu, będąc częścią skrzyni sarkofagu. Zauważyć należy, że występowanie wzoru meandra na *fasciae* architravu w okresie rzymskim uważane jest przez badaczy jak np. J. Dentzer-Feydy, *Le décor architectural en Syrie aux époques hellénistique et romaine*, [w:] *Archéologie et histoire de la Syrie*, t. 2, ed. J.-M. Dentzer, W. Orthmann, Saarbrücken 1989, s. 468–470, za cechę syryjską.

który w swej strukturze nawiązuje do kamiennej architektury świątynnej, ilustruje użytkowanie krzyżującego się meandra z wkomponowanym motywem kwadratu podzielonego na cztery pola. Taki właśnie meander zdobi większość budowli późnej Republiki i okresu Augusta. Ch. Leon, omawiając dekorację rzeźbiarską budowli rzymskich, spośród tzw. ornamentów niekanonicznych, do których zaliczany jest motyw meandra, wymienia tylko jeden przypadek jego użycia w okresie panowania Trajana. Jest nim prosta wersja krzyżującego się meandra (*einfacher Kreuzmäander*) występująca jako dekoracja bordiury tonda¹⁵. Dla okresu Augusta, wymienia Leon większą liczbę przykładów. Podkreśla on, że właśnie w tym okresie krzyżujący się meander ma postać złożoną, gdyż zawiera w co drugim polu kwadrat z punktem pośrodku¹⁶. W miejscu kwadratu spotykamy rozety w przypadku nadproża z Et-Tell. W umieszczeniu rozet w polach meandra autorka dopatruje się wskaźników chronologicznych. Rozety są najbardziej popularnym motywem zdobiącym zabytki architektury okresu I w. p.n.e. – I w. n.e. na terenie państwa

Ilustr. 5. Baalbek. Belkowanie świątyni Jupitera. Fot. autorka, 29 września 1994

¹⁵ Ch. Leon, *Die Bauornamentik des Trajansforum und ihre Stellung in der Früh und Mittelkaiserzeitlichen Architekturdécoration Roms*, Wien-Köln-Graz 1971 s. 279–280; „Type B, Einfacher Kreuzmäander. Trajansforum. Tondorahmung” (tamże, Taf. 25.1).

¹⁶ Tamże, Typ A: 1. Antiquario Forense, dorisches Geison vom Partherbogen? (= Röm Gebälke, I 14, Nr 4f Taf. II). 2. Augustus forum, [fryz w] „Sala di Colosso” (Taf. 139: 3) [oraz świątynia Marsa Ultora, kasetony pteronu] (= Röm Gebälke, I, Taf. IV). 3. S. Nicola in Carcere [geison ściany zewnętrznej] (Taf. 77:4).

nabateńskiego i Judei, szczególnie okolic Jerozolimy i Jerycha. Dekorują świątynie, frontony grobowców skalnych, sarkofagi i ossuaria, często w połączeniu z motywem tryglifu, diglifu lub tetraglifu¹⁷.

Równie popularna w Rzymie okresu Augusta jest wersja meandra bez dodatkowych motywów. Taką wersję spotykamy na słynnym ołtarzu pokoju Ara Pacis Augustae (13–9 r. p.n.e.) dziele powstałym w duchu rzymskiej szkoły klasycyzującej. Świątynia Jupitera Optimusa Maximusa Heliopolitanusa w Heliopolis, dziś Baalbek w Libanie, posiada ornament krzyżującego się meandra na koronie gżmsu (ilustr. 5). Tradycyjnie uważa się, że świątynia ta powstała pod wpływem architektury rzymskiej¹⁸. Jest ona wykonana z kamienia lokalnego, jakim jest twardy wapień. Należy tu zauważyć, że w okresie panowania Heroda i jego spadkobierców wpływy Rzymu są silne w Palestynie. Zauważył to G. Foerster, opracowując dekorację malarską wnętrz pałacowych w Masadzie¹⁹. Jak podają źródła pisane, tetrarch Herod był również zwolennikiem Augusta i jego polityki kulturalnej. Można sądzić, że przeistaczając wioskę Betsaidę w *polis* zatroszczył się o odpowiednie zdobnictwo wybranych budowli.

MEANDER W ARCHITEKTURZE BAZALTOWEJ HAURANU

W stosunku do zagadnienia interpretacji nadproża znalezione na Et-Tell interesującym wydaje się ustalenie jego stosunku do obszaru architektury bazaltowej Hauranu. Hauran sąsiaduje ze wzgórzami Golan na północnym wschodzie, a jego tereny zostały przyłączone do królestwa Heroda Wielkiego w roku 23 p.n.e. Pod rządami Heroda i obu Agryppów odnowiono sanktuarium w Si²⁰. Tak zwana „Brama nabatejska” sanktuarium w Si, i samo sanktuarium, oprócz motywów roślinnych i tradycyjnego

¹⁷ Problem ten będzie opracowywany przez autorkę oddzielnie, badania szczegółowe dotyczące typologii i topografii dekorowanych bloków architektury kamiennej zostały mi umożliwione dzięki 3-miesięcznemu grantowi „The Mellon Fellowship” w Instytucie Albrighta w Jerozolimie wiosną 2000 r.

¹⁸ E. Weigand, *Baalbek und Rom. Die römische Reichkunst in ihrer Entwicklung und Differenzierung*, w „Jahrbuch DAI” 1914 s. 43–56, rozdz. „Der grosse Tempel und die Augusteische Architektur”.

¹⁹ Przypuszczał on, że artyści rzymscy sprowadzeni zostali do Masady i być może innych ośrodków.

²⁰ Z tymi pracami wiąże się inskrypcja dedykacyjna Agryppy no. 2365, która brzmi: “ἐπι βασιλεος μεγάλου Αγρίππα φιλοκαιοσαρος, και φιλορομα.....και Αγρίππας υιος ανεθεκαν” (epi basileos megalou Agrippa filokaisaros, kai filoroma...kai Agrippas hios anethekan) prównaj W.H. Waddington, *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, Paris 1870, edizione anastatica Rome 1968.

jajownika posiadają motyw meandra²¹. Zabytki te są zwyczajowo datowane na połowę I w. n.e. Również świątynia w Sleim posiada w gzymsie motyw meandra, tym razem w kombinacji ze swastyką. Świątynia w Sleim uważana jest za budowlę powstałą pod inspiracją grecko-rzymską pod koniec okresu przedprowincjalnego, który Jacqueline Dentzer-Feydy datuje na I w. n.e. – I w. p.n.e.²². W swojej ostatniej pracy omawiającej niewielkich rozmiarów świątynię w Rimet Harem, miejscowości położonej niedaleko Suweidy, autorka jest raczej zdania, że cały kompleks świątyni haurańskich o zbliżonych cechach należy datować na 2 połowę I w. n.e. Datowanie to jest zaproponowane na podstawie analizy stylistycznej dekoracji. Dekoracja zarówno architrawy jak i gzymsu wspomnianej powyżej świątyni w Rimet Harem zawiera motyw krzyżującego się meandra z motywami czterolistnych rozet oraz wymłotkowanymi dzisiaj motywami figuralnymi²³. Motyw ten zbliżony jest do motywów dekorujących świątynię w Muszenef, lecz wykonanie jest mniej staranne. Według tej samej autorki, w okresie prowincjalnym pogańskim (II – III w. n.e.) motyw meandra w połączeniu ze swastyką staje się częsty. Występuje on na szerokich wstęgach zdobiących architrawy, nisze, nadproża bram. W dwóch okresach dojrzałego cesarstwa, mianowicie w okresie panowania Antoninów oraz w okresie panowania Filipa Araba, nasiliły się wpływy rzymskie w Hauranie.

Typowym dla okresu Antoninów jest ornament meandra zdobiący świątynię w Atil²⁴ i świątynię w Muszenef²⁵; tenże ornament odkryte też w Qanawat (czytaj Kanałat)²⁶. W początkowych fazach okresu prowincjalno-

²¹ J. Dentzer-Feydy, *Décor architectural et développement du Hauran du Ier siècle avant J.-C. au VIIe siècle après J.-C.*, [w:] *Hauran I, Recherches archéologiques sur la Syrie du sud à l'époque hellénistique et romaine. Première partie*, ed. J.-M. Dentzer, Paris 1985 s. 270 Pls. VII, VIII. Plansze reprodukowane za Butlerem, *vide Publications of the Princeton Archaeological Expedition to Syria 1904–1905*, vol. 2A, Leiden 1908–1938, (dalej: PPUAES).

²² Tamże, s. 278–9, Pl. X.

²³ Tamże, *Remarques sur le temple de Rimet Harem (Syrie du Sud)*, [w:] „Syria” 1998, vol. 75, s. 201–211, ryc. 14, s. 207 – architrav z motywem czterolistnej rozety (liście dębu) i wymłotkowaniami. Świątynia w Rimet Harem była niewielkich rozmiarów, o wymiarach zewnętrznych 8,13 × 11,15 m, wewnętrznych 6,27 × 9,94 m. Szerokość muru wynosiła 87 cm. Składała się tylko z celi, nie posiadała kolumnady.

²⁴ PPUAES, vol. 2, A5, s. 355–356, datowana przez inskrypcję na rok 151 n.e.

²⁵ J. Dentzer-Feydy, *Decor...*, s. 289 i n., Pl. XIV. Ze Świątynią w Muszenef (Nela) związane są trzy inskrypcje datujące: nr 2211 z imieniem Agryppy I, nr 2212 z tytułaturą Marka Aureliusza i nr 2213 z tytułaturą Komodusa. Celem porównania oryginału inskrypcji, *vide* H. Waddington, *Inscriptions...*

²⁶ J. Dentzer-Feydy, *Decor...*, Pl. XIII. Motyw meandra został użyty w Qanawat w konstrukcji tzw. bramy środkowej fasady północnej kościoła wschodniego, *vide* Gh. Amer, J.-L. Bishop, J. Dentzer-Feydy, J.-P. Sodini, *L'Ensemble basilical de Qanawat*, „Syria” 1982, s. 257 i n. ryc. 32, 33. W ramach kompleksu wyróżniono ściany datowane od II w. n.e. do VI w. n.e., spośród których oznaczono przynależne do antonińskiego perybolu (świątynia lub pretorium), fragmenty tworzące grobowiec(?) z III w. n.e., oraz dwie bazyliki chrześcijańskie.

-chrześcijańskiego występuje jeszcze meander jako motyw, lecz jego wykonanie cechuje linearyzm.

ANALOGIE Z TERENÓW PRZYLEGŁYCH

W dekoracji architektonicznej przypisywanej synagogom galilejskim i golańskim meander wydaje się występować we wczesnych konstrukcjach. Takimi są synagogi w Gamli i Magdali. Fragmenty architektury bazaltowej dekorowane ornamentem meandra znajdują się też w zbiorach Muzeum Kultury Wzgórz Golan w miejscowości Kacrin. Nie są one precyzyjnie datowane.

Motyw meandra dekorujący kolumny z Gamli jest szeroko znany²⁷. Datowanie *post quem non* pozwala określić okres użytkowania kolumn na I połowę I w. n.e., być może wcześniej. Relief jest płaski, lecz wykonanie mniej staranne niż w przypadku reliefu z Et-Tell.

W Magdali²⁸ odkryto w tzw. bloku C mozaikę czarno-białą z pasem krzyżującego się meandra z wypełnieniem w formie prostokąta z kreską pośrodku²⁹. Mozaika była bardzo starannie ułożona. Datowanie bloku C na podstawie ceramiki i monet znalezionych pod podłogami jest wczesne (*al primo periodo romano*), lecz podłogi wyższe datowane są do IV w. n.e. "La data iniziale del mosaico a meandri della prima fase di occupazione" jest według badaczy franciszkańskich pewna³⁰. Ten sam motyw krzyżującego się meandra z wypełnieniami odkryto „su quattro conci di un arco, fosse provenienti da una antica sinagoga, tre pezzi dei quali furono riadoperati nel muro B del blocco F”³¹ (ilustr. 6). Ornament ten wykuty był w bloku białego wapienia, pola między krzyżującym się meandrem wypełnione zostały głową mężczyzny w czapce frygijskiej, czterolistnymi i sześciolistnymi kwiatami, wirującą pięciolistną rozetą. W latach wcześniejszych znaleziono

²⁷ Z. Ma'oz, *The Synagogue of Gamla and the Typology of Second-Temple Synagogues*, [w:] *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem 1981, ryc. s. 36.

²⁸ Starożytna Magdala, dziś miejscowość Magdal, w okręgu Safad, *Survey of Palestine 1:1000000*, położenie geograficzne 198 północ, 247 zachód.

²⁹ V. Corba, *La dud romana di Magdala. Rapporto preliminare dopo la quarta campagna di scavo, 1 ottobre – 8 dicembre 1975*, „Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Maior” vol. 22, Jeruzalem 1976, s. 360–363, ryc. 5.

³⁰ S. Loffreda, *Ceramica di Magdala H. La villa del settore C*, „Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Maior”, vol. 22, Jerusalem 1976, s. 341. Lecz autor zaznacza: „per sicurezza e necessario scavare piu in basso, ma a questo punto le acque sorgive ci sono di inciampo”. Mozaika jest obecnie usunięta celem restauracji, lecz materiał fotograficzny pozwala na szczegółowe przestudiowanie zabytku. Nad poziomem mozaiki odkryto przemieszane monety, od edycji Heroda Archelaosa po monety wydane w drugiej dekadzie czwartego wieku.

³¹ Tamże, s. 363, 377–378, ryc. 13.

Ilustr. 6. Fragment belkowania odkryty w Mígdal podczas badań prowadzonych przez ojców Franciszkanów. Reprodukcja za „Terra Sancta” 2000, vol. 3, s. 45

Ilustr. 7. Nadproże z dekoracją meandra. Kafarnaum. Tzw. „biała synagoga”. Fot. autorka, maj 2000 r.

jeden jeszcze fragment kamienny zdobiony wariantem tego samego motywu w dość znacznym oddaleniu od pozostałych³². Znalaziono też fragmenty kolumn, dwa fragmenty kapiteli sercowych, plinty. Na podstawie tych danych odkrywcy przypuszczają istnienie dużej „synagogi białej” tzn. wapiennej, w Magdali.

Meander wykuty w blokach wapiennych z Magdali wykazuje znaczne różnice techniczne w porównaniu z omawianym tu fragmentem z Et-Tell. Relief jest głębszy i mniej staranny. Należy jednak wziąć pod uwagę znacznie wyższe położenie tego reliefu, gdyż zdobił on entablaturę, nie odrzwia, a także fakt użycia innego, bardziej miękkiego kamienia. Krzyżujący się meander, który zdobił nadproże synagogi kafańskiej, też wykonany w wapieniu, wykazuje jeszcze inne właściwości stylowe (ilustr. 7).

Z powodu trwającej dyskusji nad datowaniem „białej synagogi kafańskiej” omówienie tego zabytku wymaga osobnej rozprawy i będzie tu tylko zasygnalizowane. Liczne i różnorodne warianty tego motywu zaobserwować można studiując zabytki z osad usytuowanych na wzgórzach Golan. Niestety, znaleziska pozbawione są często kontekstu, a w większości pozostają nie przebadane. Zauważyć należy, że technika wykonania niektórych fragmentów wskazuje na ich wczesną datę. Wymienić tu choćby można meander zdobiący fragment tympanonu z Ed-Dikke³³, oraz niektóre fragmenty bloków bazaltowych przewiezione do muzeum w Kacrin przez jego dyrektora, dr. Zvi Uri Ma’oz. Dr. Zvi Uri Ma’oz określił omawiane fragmenty jako przynależne do wczesnej fazy Golanu³⁴, lecz ich wydatowanie nastrocza wiele problemów. Dlatego też wartość porównawcza materiału golańskiego, w obecnej fazie badań jest ograniczona. Niemniej wskazać można na popularność tego motywu.

Opierając się na przekazach historycznych mówiących o romanofilii dynastii herodiańskiej, Betsaidzie jako miejscu znalezienia fragmentu, a także jego cechach stylowych nawiązujących do dekoracji architektury augustejskiej w Rzymie, Palestynie i Syrii (Hauran), można poważnie się na wystąpienie z hipotezą datującą nadproże z Et-Tell do tegoż okresu.

Instytut Archeologii UŁ

³² Tamże, s. 372; „Tra le rovine del villaggio arabo di el-Migdal sulla riva del lago”.

³³ L. Oliphant, *A trip...*, s. 251, ryc. 149.

³⁴ Chciałabym podziękować Dr. Ma’ozowi i pracownikom Muzeum Kultury Wzgórz Golan w Kacrin, za pomoc w określeniu proveniencji fragmentów architektonicznych w lipcu roku 2000. Dziękuję też za zezwolenie fotografowania zabytków. Publikacja Zvi Uri Ma’oz, *Ancient Synagogues in Golan*, vol. 2, zamieszcza ilustrację tylko jednego fragmentu architektury bazaltowej odkrytej na Wzgórzach Golan, dekorowanej motywem meandra. Z zabytków golańskich opublikowane zostały przez R. Hachlili, *Late Antique Jewish Art in Golan*, [w:] *The Roman and byzantine Near East. Some Recent Archaeological Research*, Ann Arbor 1999, następujące fragmenty: nr 8, s. 194 (z Ein Naszut), nr 48, s. 205 (z Kacrin), nr 49, s. 206–207 (z Jahudije).

*Ilona Skupińska-Løvset***A FRAGMENTARY LINTEL FROM ET-TELL, ISRAEL**

Present article deals with a block of basalt found on Et-Tell, identified with biblical Bethsaida. The block is only partially preserved and has today the dimensions: length 105,5 cm and 83 cm, height varying from 38 cm to 36,6 cm, depth between 46 cm and 36,5 cm. From the shape of the fragment and from the placement of the decoration it may be deduced that the stone formed originally a lintel. Decoration is carefully executed by use of the small-calibrated claw-chisel. It consists of a meander pattern with the motives of rosettes. Alternately a whirling rosette and a still standing are placed between the arms of meander.

It is argued, on the stylistic and iconographical reasons, that the lintel should be dated to the Augustean period. There is pointed out on intensified influence of Roman art and culture during the reign of Herod the Great and his heirs. Further, the analysed motif of meander is compared to the similar motifs on basalt architecture of Hauran and Golan and the limestone architecture of nearby settlements of Galilee.